

FREUD-ÉV

On the Couch. A Book of Psychoanalysis Cartoons. Featuring Cartoons from *The New Yorker*.

With the support of the Federal Ministry for Foreign Affairs, Austria. Foreword by Michael Freund. The Cartoon Bank, New York, 2006. 94 old.

Edith Kurzweil: Sigmund Freud – Conquistador of the Unconscious.

Federal Ministry for Foreign Affairs, Vienna, 2006. 52 old.

2006. május 6-án, Sigmund Freud 150. születésnapján egy napra az osztrák kulturális intézeteket világszerte – így Budapesten is – Freud Intézetnek nevezték át. Ez a gesztus is jelzi, hogy a mai Ausztria milyen nagy jelentőséget tulajdonít az évfordulónak, beemelve Freudot az osztrák kultúra nagy alakjai és a modern osztrák nemzeti identitás megalapozói közé. Ilyen szimbolikus gesztus volt a budapesti Osztrák Kulturális Fórum által megrendezett „pszichoanalitikus vízkeresztelő” is, amelyet a Gellért, a Széchenyi és a Rudas fürdőben tartottak, ugyancsak május 6-án. A *Freud fürdeni megy* című performance-sorozat a hagyományos utat kívánta megfordítani: ezúttal nem a páciensek keresték fel Freudot, hanem ő ment el hozzájuk, játékos és humoros formában „avatva be” a (potenciális) alanyokat a freudi gondolatvilágba, az álmok és szimbólumok rejtelmeibe.

Az évfordulóhoz kulturális és művészeti rendezvények, tudományos előadások, konferenciák sora kapcsolódik, s már eddig is számos kiadvány. (A Freud-évforduló eseményeinek

honlapja: www.freud-institut.com). A 2006-os „Freud-dömping” egyik nagy problémája éppen az, miképpen lehet közel hozni a pszichoanalízis megalapítóját a mai emberekhez, akik túlnyomó többsége – bizonyos sztereotípiáktól eltekintve – keveset tud róla, noha, mint György Péter *Az üres dívány* című cikkében (*Élet és Irodalom*, 2006. április 28.) megjegyzi: „mai kultúránk szókészlete és metaforakincse hatalmas mértékben alapszik Freud forradalmi tevékenységén”. Hogyan reprezentálható a sztereotípiákon túl, mégis közérthetően Freud élete és működése? Hogyan jeleníthető meg a XXI. században a pszichoanalízis, amely a maga idején egyszerre volt innovatív tudományos irányzat, új terápiás módszer, mozgalom és – Freud szavaival – „a világot álmából felrázni” kívánó univerzális eszmrendszer? Freud életútjának és a pszichoanalitikus mozgalom történetének ábrázolása azonban mindenekelőtt emlékezetpolitikai kérdés, amelyet freudi fogalmak – az ellenállásnak, a traumának, a tagadásnak, a felejtésnek, az elfojtásnak és az „elfojtott viszatérésnek” fogalmi hálójá – nélkül még feltenni is aligha tudnánk.

Nemrégiben két olyan Freud-kiállítás nyílt meg, amely a reprezentáció problémájára reflektál. A bécsi Sigmund Freud Museum *Die Couch. Vom Denken im Liegen* (A dívány. A fekvé gondolkodásról) című kiállítása, amely 2006. november 5-ig tart nyitva, a tudomány, a művészet és az irodalom eszközeivel „azt a mentális teret kívánja bejárni, amelyet a díványon való fekvés pozíciója határoz meg”. A berlini Jüdisches Museum *PSYCHO-analyse* című, 2006. augusztus 27-ig nyitva tartó kiállításán (amelynek kritikáját György Péter fentebb idézett *ÉS*-cikkében olvashatjuk) is fontos szereplő a dívány, vagyis az „üres” vagy inkább „hiányzó” dívány, hiszen Freud eredeti, valóságos díványa, amely valaha a bécsi Berggasse 19-ben, jelenleg a Freud-múzeumnak otthont adó lakásában állt, sohasem került vissza Londonból, ahová Freud magával vitte, amikor az Anschluss után kénytelen volt Bécsset örökre elhagyni. A legendás dívány ma is a londoni Freud-múzeumban emlékezteti a látogatót arra, hogy ha Bécsben

marad, sem Freud, sem a díványa nem élte volna túl a holokausztot.

Jelen írásban két – az évfordulóra megjelent – kiadvánnyal foglalkozom, amelyek az emlékezetpolitikának és a reprezentációnak egy-egy sajátos módját képviselik. Mindkettő az osztrák külügyminisztérium támogatásával jelent meg angolul. Az egyik volta-képpen illusztrált brosúra a bécsi külügyminisztérium ajánlásával a különféle Freud-megemlékezések közönségének. A szöveg szerzője, Edith Kurzweil, osztrák születésű amerikai szociológus a Rutgers Egyetem professzora, a *Partisan Review* egykori szerkesztője, a pszichoanalízissel foglalkozó számos történeti monográfia (többek közt *Freudians and Feminists* és *The Freudians: A Comparative Perspective*) szerzője, a *Literature and Psychoanalysis* és más szöveggyűjtemények társszerkesztője. Ezúttal arra a lehetetlen feladatra vállalkozott, hogy egy rövid esszében foglalja össze Freud életművének fő vonalait, s a feladatot a tőle megszokott példamutató alaposággal oldotta meg. Nem csupán Freud életének főbb állomásait és legfontosabb műveit mutatja be, hanem kitér utóéletére, a Freud utáni pszichoanalízis főbb irányaira (ezen belül részletesebben Jacques Lacan munkásságára), Freudnak a modern kultúrára gyakorolt hatására s a napjainkban Freud aktualitása körül folyó vitákra is. Írása legvégén hitet tesz amellett, hogy Freud volt az, aki megteremtette számunkra a lelki szenvedéstől való megszabadulás lehetőségét, s hogy „együtt kell élnünk az emberi motivációnak azzal a láthatatlan dimenziójával, amelyet ő nyitott meg” (49. old.). A brosúra „fogyaszthatóságát”, felhívó jellegét nagymértékben növeli a gondosan, rendkívül ízlésesen összeválogatott, kiváló minőségben reprodukált gazdag képanyag, amely többek között Freudnak és családtagjainak fotóiból, barátainak, tanítványainak, követőinek fényképeiből áll. Az önmagában is érdekes képanyag különösen emlékezetpolitikailag, a reprezentációs lehetőségek szempontjából figyelemre méltó, minthogy a szépséges fotók segítségével egy le-tűnt, örökre elveszett világot, a XX. század elejének Bécsét próbálja vis-

szavarázsolni (amikor még a dívány is a maga helyén állt).

A másik kötet a szép és a fenséges helyett inkább a rúttal és az alantassal foglalkozik. A *New Yorker* magazinban megjelent pszichoanalitikus témájú karikatúrákból válogat, amelyek jelenleg az *On the Couch. Cartoons from The New Yorker* című kiállításon is láthatók (Museum of the City of New York). A karikatúrákötetet (és a kiállítást) Michael Freund osztrák médiakutató és újságíró, a *Standard* című lap munkatársa kezdeményezte és állította össze; ő írta a kötet bevezető tanulmányát is.

A kötet első és legfeltűnőbb sajátossága az, hogy a *New Yorker*-ben valaha megjelent több mint négyszáz pszichoanalitikus témájú karikatúrából kiválasztott 94 rajznak szinte mindegyike igen szellemes és mulatságos, mind a művészi megvalósítás, mind pedig a poénok ereje szempontjából. Többségük ráadásul nagyon találó – a pszichoanalitikus helyzetnek és gondolkodásmódnak valamelyik lényeges vonását kapja el, forgatja ki, teszi írónia vagy gúny tárgyává. Másik szembeötlő tulajdonsága a koncepciózuság: Michael Freund időbeli perspektívába helyezi és tematikusan is csoportosítja a karikatúrákat.

Az első rajz csaknem nyolcvan évvel ezelőtt, 1927-ben jelent meg, és VIII. Henrik látható rajta, amint elmondja az álmát egy korabeli analitikusnak, aki ijedtében a trónterem plafonjáiig ugrik. A pszichoanalízis amerikai „aranykora” a negyvenes évek elejétől a hetvenes évek végéig tartott, a magazinban is ebben az időszakban jelent meg róla a legtöbb karikatúra. Az ábrázolások központi vizuális eleme és egyben szimbolikus jelölője, akár csak a bécsi vagy a berlini kiállításon, az *analitikus dívány*, amely egyszerre közönséges bútordarab és munkaeszköz, kultikus tárgy, asszociációk, fantáziák, vágások és félelmek kiindulópontja. „Ha ön meghal, doktor úr, enyém lehet ez a dívány?” – kérdezi az egyik páciens a terapeutát. Legalább megpróbálná, Mrs. Haffner!” – mondja az orvos egy hölgybetegének, aki félelmében a dívány alá bújt, csak a lába lóg ki alóla.

Ne is törődjön vele, Miss Watkins. Minden páciensem bolondul értem.

Az „aranykor” karikaturistái előszere-ttel foglalkoznak az analitikus személyével, akit rendszerint elegáns rendelőjében üldögélő középkorú, kopaszodó, olykor szakállas, szemüveges férfúként ábrázoltak; a rendelő falán többnyire bekeretezett, cirkalmas német nyelvű diploma lóg. Rövid angol mondataiból szinte hallani véljük az enyhe közép-európai (bécsies vagy magyaros) akcentust. Az analitikus többnyire domináns, agresszív apafigura; női analitikusokat (akik pedig ebben az időben már egyre többen lettek) nem volt szokás karikírozni. Michael Freund bevezető tanulmányában egy Frederick C. Redlich nevű pszichiátert idéz, aki a karikatúrák képi világa mögött meghúzódó tudattalan attitűdökről azt állapította meg, hogy „a felső közép- és a középosztálybeli amerikaiak, főleg az értelmiségiek, a karikatúrákedvelő közönség nézőpontját képviselik”.

Beszélhetnék személyiségének azzal a részével, amelyik a számlát fizeti?

A humor forrása az analitikus személy mellett sokszor a kommunikáció, a nyelvhasználat, az analitikus zsargon. „Mondja ki az első dolgot, ami az eszébe jut!” – szólítja fel az analitikus a díványon fekvő páciensét, akinek remek kilátása nyílik a szemközti ház tetőteraszán napozó nőre. „Nos, mi akar lenni, Mr. Bromley, ha majd felnő? – kérdezi az orvos a díványán fekvő idősebb urat. „A tudományra hagyom a tudatalattimat” – közli egy szintén idősebb úr a terapeutájával. „Nem gondolja, doktor úr, hogy tekintettel jelentős javulásomra, újra gyengédséget érezhetek anyám iránt?” – tudakolja egy páciens.

Az analitikus és a páciens közötti viszonyban fontos szerepet játszik a pénz. Szinte kimeríthetetlen humorforrás a terapeuta képmutatása, alig leplezett pénzsóvársága, illetve a beteg fukarsága. Néhány tipikus mondat analitikusoktól: „Gondolja csak meg: ha maga, mint mondja, totál csőd, akkor egyáltalán hogyan tud engem megfizetni?” „Beszélhetnék személyiségének azzal a részével, amelyik a számlát fizeti?” „Az ön problémáihoz képest az én honoráriumom elhanyagolható.” Természetesen nem marad ki a karikatúrákból a szexuális csábítás és a dívány közötti szoros asszociáció sztereotip témája sem. A karikatúrákon többször megjelenik a páciensnőjét szerelmével ostromló, sőt a díványon mellé fekvő analitikus. Az egyik rajzon pedig a dívány mögött a karosszékében önelégülten hátradőlő orvos így szól: „Ne is törődjön vele, Miss Watkins. Minden páciensem bolondul értem.” Az „analitikus mint csábító” kliséje mellett felbukkan az „analitikus mint örült” sztereotípiája is (némiképpen a régi bolondokháza-viccek analógiájára). „Kezdem azt hinni, hogy örültebb, mint én vagyok” – gondolja egy páciens, akinek orvosa feláll a karosszékéből, és egy nagy pumpát nyom a fejére. „Anyám nem ért meg engem” – panaszkodik egy idősebb analitikus a takarítónőjének.

Az „aranykor” idején a pszichoanalízis áthatotta az amerikai kultúrát, az élet minden színterén megjelent, a családi otthonban, a partikon, az utcán, a vendéglőben, az

óvodában, a nyaralóban, a televíziós és filmstúdiókban. Egy úriember fiatal, bájos szeretőjével üldögél intim kettőben egy kávéház mélyén, s közben azt mondja neki: „Martha meg én, mindketten ki lettünk analizálva. Csak egy dolgot mondhatok neked: ez mentette meg házasságunkat.” A cowboyfilm-rendező így instruálja a színészeket:

„Ne felejtse el, Ed, maga szimbolizálja a felettes ént, maga pedig, Tom, az ösztön-énben viaskodó gonosz erőket fogja képviselni!” Ezt a fajta pszichoanalitikus kultúrát – vagy inkább szubkultúrát – Woody Allen tette halhatatlanná az *Annie Hall*-ban és sok más filmjében.

A hetvenes évektől kezdve az új gyógyszeres (Prozac) és egyéb terápiás formák háttérbe szorították a klasszikus pszichoanalízist, kulturális befolyása is nagymértékben csökkent. Amerika „Freudisztánból” Prozacisztánná” vált, ami jól nyomon követhető a karikatúrákon is. Az analízis már nem finom irónia, hanem megvetés, gúny, agresszió tárgya, és megjelenik egy újfajta, abszurd vagy nonszensz humor is, amelyben az analízis jobbjára már csak ürügy valami egészen más üzenethez. A „shrink”, azaz a „zsugorító”, ahogyan az amerikai szlengben az analitikust hívják, baljós-latú, gonosz vagy nevetséges figurává válik, aki a páciensét fojtogatja, terápia közben a walkmanjét hallgatja, vagy kezelés közben egyszerre feláll, és közli: elege van az egészből, itt és most azonnal örökre abbahagyja a szakmát. Az egyik karikatúrán így oktatja ki riadt kis páciensét: „Én *pszichiáter* vagyok, Mr. Fenton. Északnyugat-Peruban ismerünk egy indián törzset, amelyet fejzsugorítóknak hívnak.” Egy másikon pedig éppen rendőrök viszik el páciensét a rendelőből. A terapeuta kárörvendve mondja: „Nézzük a jó oldalát a dolognak, Mr. Harley. Ha ezek az urak nem jönnek magáért, évekre telt volna, amíg rájövünk, mitől van magának bűntudata.” A „páciens mint agresszor” is többször felbukkan. Például a díványon fekvő beteg gép-pisztolyt tart a kezében, mire analitikusa halkan megjegyzi: „Tudom, hogy ez növeli a biztonságérzetét, Mr. Bromer,

Nézzük a jó oldalát a dolognak, Mr. Harley. Ha ezek az urak nem jönnek magáért, évekre telt volna, amíg rájövünk, mitől van magának bűntudata.

de jobb szeretném, ha visszabújna a kis takarója alá.”

Az újabb karikatúrák abszurd humora kutyákkal, nyulakkal, macskákkal, egerekkel, különféle fantasztikus lényekkel, boszorkányokkal, kísértetekkel, királyokkal és múmiákkal népesíti be az analízis színterét. A karoszekben ülő kiskutya így szól a könnyező páciensnek: „Nos, én hiszem, hogy maga csodálatos!” „Apám egy zsarnok volt” – közli analitikusával a díványon fekvő koronás fő. Egy másik képen a terapeuta könyvespolca mellett, bekeretezett diplomái alatt üldögél, mögötte egyiptomi szarkofág. Végül, a kötet utolsó karikatúráján felravatalozott holttest látható, a karoszekben pedig a jól ismert szemüveges, kopasz, szakállas analitikus. „Még mindig terápiában van” – mondja az egyik gyászoló a másiknak.

A „karikatúra-háborúk” mai, felfokozott légkörében felvetődik a kérdés, miféle érzékenységeket sértenek, kit mivel provokálnak az efféle ábrázolások, s mennyiben rombolják az analitikusok és a pszichoanalízis mint szakma nehezen kivívott tekintélyét. Michael Freund szerint azonban a pszichoanalitikus témájú karikatúrákat maga Freud legitimálja, aki *A vicc és viszonya a tudattalanhoz* (1905) című klasszikus munkájában a humor alapvonásaként emeli ki örömszerző, felszabadító funkcióját, szembehelyezkedését a „tiltó, gátló hatalmakkal”. A humor másik fontos funkciója Freud szerint takarékoskodás az érzelmekkel: „ami szerény humort a magunk életében mi magunk produkálunk, azt törvényszerűen a bosszúság számlájára írjuk – bosszankodás helyett. A

humor, a humor kedvéért megtakarított érzelmek termésetétől függően – szánalom, düh, fájdalom, gyengeség stb. – igen sokféle lehet. A lista valószínűleg soha nem is lehet teljes, hiszen valahányszor egy művésznek vagy írónak sikerül újabb, addig meghódítatlan érzelmeket hatalmas alá vonni [...], a humorból fakadó örömméret forrásává tenni, mindig egy lépéssel kitolja a humor birodalmának határait. A

Simplizissimus rajzolóinak például a borzalomból és az undorból bámulatos eredménnyel sikerült humor falkasztaniuk.” (*A vicc és viszonya a tudattalanhoz*. In: Sigmund Freud: *Esszék*. Gondolat, Bp., 1982. 246–247. old.)

Michael Freund bevezető tanulmánya a *New Yorker* karikatúráinak humorát összefüggésbe hozza az Osztrák–Magyar Monarchiában virágzó vicckultúrával, ezen belül pedig Freud vicctanulmányának fő forrásaival, a „zsidó viccekkel”, továbbá a *Simplizissimus* című satirikus lappal, amelynek Freud is olvasója és lelkes híve volt. Kapcsolatot lát az amerikai karikatúrák és Karl Kraus elkeseredett nyelvkritikája között is, aki a pszichoanalízist szellemesebbnél szellemesebb aforizmákban ostromozta és gúnyolta („A pszichoanalízis az a betegség, amely saját gyógy módjának képzelet magát.”). Ehhez természetesen hozzátehetnénk például Karinthy Frigyes aforizmáit és humoreszkjeit, amelyek visszatérő célpontjai a pszichoanalitikus kijelentések és maguk az analitikusok. De Freud fent idézett megjegyzései szellemében talán kijelenthetjük: a humor *forrásának* határai is végtelenek. Vonatkozik ez „posztmodern” korunkra is, amelynek lényegét az egyik karikatúra páciense így összegzi: „Megszületünk, dekonstruáljuk a gyermekkorunkat, aztán meghalunk.”